

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2022, 22(3): 1212-1225, doi: 10.11616/asbi.1149907

Servisler Arası İstihbarat Teşkilatının Pakistan Siyaseti Üzerine Etkileri

The Impacts of Inter-Services Intelligence on Pakistani Politics

Mete SAĞLAM¹

Geliş Tarihi (Received): 27.07.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 18.10.2022

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2022

Öz: Pakistan'da Servisler Arası İstihbarat teşkilatı (SAİ) kurulmadan önce, istihbarat alanında İstihbarat Bürosu ve Askeri İstihbarat teşkilatları görev yapmaktaydı. Hindistan ile 1947'de yapılan I. Keşmir Savaşı sırasında Pakistan istihbaratı başarısız olmuştur. Başarısız olmalarının nedenleri; var olan nitelikli personel eksikliği, ekipman yetersizliği ve her iki tarafında İngiliz sömürgesi olmasından kaynaklanan, aynı taktikleri kullanmaları ve aynı dilleri konuşmaları birbirlerine üstünlük kurmalarına engel olmuştur. Yaşanan bu tecrübeden sonra Pakistan'da yeni istihbarat teşkilatının kurulması gerekliliği anlaşılmıştır. SAİ teşkilatının Pakistan ordusu ile iç içe geçmiş bir yapısı vardır. Pakistan'da Ayub Khan, Yahya Khan, Ziya ül-Hak, Pervez Müşerref gibi askeri yönetimler ve Zülfikar Ali Bhutto gibi sivil yönetimler, iktidarlarını koruyabilmek için SAİ teşkilatının yetkilerini arttırarak güçlenmesine neden olmuşlardır. Bu makalede, yeni kurulan Servisler Arası İstihbarat teşkilatının Pakistan'daki kuruluş süreci, güçlenmesi ve yapısı incelenmiştir. Ayrıca bu bilgiler ışığında teşkilatın Pakistan siyasetindeki gücü ve bu gücün Pakistan Devletine karşı olan etkileri süreç dahilinde değerlendirilmiştir. Böylelikle stratejik olarak güçlü olan Pakistan'ın siyaseti üzerindeki etkili faktörlerin anlaşılmasına katkıda bulunulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pakistan, İstihbarat, Siyaset, SAİ.

&

Abstract: Before the establishment of the Inter-Services Intelligence agency (ISI) in Pakistan, the Intelligence Bureau and Military Intelligence agencies were working in the field of intelligence. During the First Kashmir War with India in 1947, Pakistani intelligence failed. Reasons for failure; due to the lack of qualified personnel, lack of equipment and British colonization on both sides, using the same tactics and speaking the same languages prevented them from establishing superiority over each other. After this experience, the necessity of establishing a new intelligence agency in Pakistan was understood. ISI agency has a structure intertwined with the Pakistani army. In Pakistan, military administrations such as Ayub Khan, Yahya Khan, Ziya ul-Hak, Pervez Musharraf and civilian administrations such as Zulfikar Ali Bhutto caused the ISI organization to become stronger by increasing its powers in order to maintain their power. In this article, the establishment process, strengthening and structure of the newly established Inter-Services Intelligence agency in Pakistan were examined. In addition, in the light of this information, the power of the organization in Pakistani politics and the effects of this power against the State of Pakistan were evaluated within the process. Thus, it is aimed to contribute to the understanding of the influential factors on the politics of strategically strong Pakistan.

Keywords: Pakistan, Intelligence, Politics, ISI.

Atıf/Cite as: Sağlam, M. (2022). Servisler Arası İstihbarat Teşkilatının Pakistan Siyaseti Üzerine Etkileri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 1212-1225. doi: 10.11616/asbi.1149907

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Mete Sağlam, Düzce Üniversitesi, metesaglam81@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

XX. yüzyıl hem dünya hem de İngiliz sömürgeci olan Hint alt kıtası için birçok değişimin gerçekleştiği yüzyıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüzyılın ilk yıllarında eski ve yeni sömürgeci devletlerin sömürge toprağı elde etme istekleri iyiden iyiye hesaplaşmaya dönüşmüştür ve bunun sonucunda I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Eski sömürgeci devletlerin başını çeken ülke Britanya İmparatorluğu, yeni sömürgecilerin başını çeken ülkeyse Almanya olmuştur. Sömürgeleşme yarışından Britanya kazançlı çıkarak, özellikle Afrika ve Asya'da sömürge topraklarını genişletmiştir. Fakat I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan milliyetçilik ve emperyalizm karşıtı siyasal düşüncelerin yaygınlaşmasıyla sömürülen topraklarda bağımsızlık talepleri ve isyanlar baş göstermiştir (İngiltere, 2000). Hindistan'da da milliyetçilik akımı etkisini göstermiştir ve 1885 yılında Hindistan Milli Kongresi kurulmuştur. Böylelikle sömürge yönetimine karşı başlayan bağımsızlık talepleri, M. Gandhi'nin şiddet içermeyen devriminin başarıya ulaşmasıyla nihayete ermiştir (1947). Ayrıca Müslümanlar ile Hindular arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalardan dolayı Hintli Müslümanlar 1906 yılında bağımsız Müslüman devleti kurmak için Müslüman Birliğini kurmuşlardır. Bu gelişmelerin sonucunda Hint alt kıtasında iki ayrı devletin kurulma süreci başlamıştır (Soy, 2014:20-21). 1930 yılında Muhammed İkbâl, Hindistan'ın batısı ve doğusunu kapsayan iki bölge bağımsız Müslüman devletinin kurulması fikrini ortaya atmıştır (Ziring, 2003:13-14). 1940 yılında Lahor'daki Hint Müslümanları toplantısında yeni kurulacak devlete, temiz ülke anlamına gelen Pakistan isminin verilmesi kabul edilmiştir. Bağımsızlık mücadelesi 14 Ağustos 1947 tarihinde nihayete ermiş ve ulusun babası olarak tanınan Muhammed Ali Cinnah önderliğinde Batı ve Doğu Pakistan (iki ayrı bölge, tek devlet) kurulmuştur (Pakistan: Tarih, 2007).

Pakistan devleti ilk kurulduğunda karizmatik bir lider olan Muhammed Ali Cinnah'a sahipti ve bağımsızlık hareketinin lideri ve ulusun babası olarak görülmekteydi. Cinnah'ın karizması ve siyasetteki aktifliği başka liderlerin çıkmasını engelleyen önemli faktörlerden birisidir ve bu nedenle Cinnah 1948 yılında öldüğünde yeni kurulan devlet zorlu bir süreçten geçmiştir. Onun liderlik etkisini sürdürecektir başka lider olmadığından Pakistan'da liderlik krizi ortaya çıkmıştır. Cinnah'ın ölümünün ardından 1951 yılında yardımcısı Liakat Ali Khan'ın da ölümü liderlik krizini daha da derinleştirmiştir. Yeni kurulan ülkenin güçlü devlet kurumları ve işleyişi oluşturmak için fazla zamanının olmaması, Cinnah ve Ali Khan'dan sonraki siyasilerin orduya bağımlı politika izlemeleri neticesinde Pakistan'da ordunun etkisi giderek daha da artmıştır (Mukherjee, 2017:7). Ordunun gücü arttıkça ordu içinden çıkan Servisler Arası İstihbarat (SAİ) teşkilatının da gücü artmıştır.

Muhammed Ali Cinnah liderliğinde kurulan devletin tüm kurumları sıfırdan oluşturulacak olması, ilk yıllarda en önemli sorunlardan biri olmuştur. Bunun yanında Pakistan'ın bağımsız oluşuyla birlikte Hindistan sınırları içerisinde kalan Müslümanlar, Pakistan'a göç hareketi başlatmıştır. Milyonlarca insanın akın ettiği Pakistan'daki durum, İngiliz mirasının büyük kısmına sahip olan Hindistan'a nispetle daha kötü durumdaydı. Hindistan ile yaşanan Keşmir anlaşmazlığı sonucunda çıkan I. Keşmir Savaşı, Pakistan'a ordusunun güçlü olması gerektiğini acı bir tecrübeyle öğretmiştir. Pakistan'da, devletin ilk yıllarında yaşanan liderlik kriziyle savaş ortamı birleşince orduya bağımlı politika geliştiren devlet modeli ortaya çıkmaya başlamıştır. I. Keşmir Savaşında başarısız istihbarat faaliyetleri neticesinde, ordu ile iç içe yapıya sahip olan Servisler Arası İstihbarat teşkilatı kurulmuştur (1948). Zamanla yetkileri arttırılan teşkilat, iç ve dış politikada oldukça etkili bir konuma yükselmiştir (Hussain, 2007:12).

Bu çalışmada, Pakistan istihbarat teşkilatının siyasete nasıl etki ettiği incelenmiştir. İlk bölümde, Pakistan'ın kuruluş süreci, bu süreçte istihbarat teşkilatlarının nasıl oluşturulduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca makalenin özünü oluşturan SAİ teşkilatından önce var olan istihbarat Bürosu ve Askeri İstihbarat hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise, Servisler Arası İstihbarat Teşkilatından bahsedilmiştir. Teşkilatın kuruluş süreci, yapısı, bölümleri anlatılmıştır. Üçüncü bölümde, Pakistan'daki siyasi ortam ve istihbaratın siyaset üzerine etkileri değerlendirilmiştir. Teşkilatın 1948 yılında kuruluşundan itibaren giderek artan gücü sayesinde, Pakistan siyasetini yönlendirebilir hale gelmiştir. SAİ teşkilatının kontrolden çıktığını ve önlenmesi gerektiğini düşünen siyasetçilerin varlığı ve bu siyasetçilerin, teşkilatın

siyasi g¼c¼n¼ kirma abalari da d¼rd¼nc¼ b¼l¼mde incelenmiştir. Çalışma konunun genel bir değerlendirmesi yapılarak, sonuç b¼l¼m¼yle tamamlanmıştır.

2. Pakistan İstihbaratının Oluşum S¼reci

II. D¼nya Savaşı'nın bitmesiyle başlayan s¼m¼rge y¼netimlerinin tasfiyesi sonucunda çok sayıda yeni bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin Hindistan'dan çekilme kararıyla birlikte, burada yaşayan M¼sl¼man halk bağımsız bir devlet kurmak için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda Genel Vali Lord Mountbatten, 3 Haziran 1947'de çekilmenin ardından Hindistan'ın doğusu ve batısında birbirinden ayrı iki farklı b¼lgede (Batı ve Doğu Pakistan) tek bir M¼sl¼man devletin kurulmasını ¼n g¼ren bir plan açıklamıştır (Ziring, 2003:38).

14 Ağustos 1947 tarihinde kurulan Pakistan Devleti, t¼m kurumlarını baştan oluşturacağı zorlu bir s¼rece girmiştir. Nitelikli personel ve teizat eksikliğinin yanında devletin t¼m kurumlarının ¼zerinde kaldırılabileceklerinden daha fazla y¼k oluşmuştur. Sivil b¼rokrasinin yok denecek kadar az olması, ¼lke içi ve dışı birçok sorunla ordunun dolayısıyla istihbaratın ilgilenmesini mecbur kılmıştır. Pakistan kurulduğunda dış politikada Afganistan ile yaşadığı -g¼n¼m¼zde de devam etmektedir- sınır anlaşmazlığı/problemi, Hindistan d¼řmanlıęı ve Keşmir Savaşının sonuçları, yeni devleti oldukça yıpratmıştır (Sirrs, 2017:14). Bunun yanında ¼lke içinde de birçok sorunla m¼cadele etmek zorunda kalınmıştır. Kuzeybatı eyaletinde ve kabileler b¼lgesinde bulunan Peştu milliyetçilerinin ve Doğu Pakistan'da (Bangladeş) yaşayan Bengalli n¼fusun bağımsızlık talepleri ve Belucistan b¼lgesinde bulunan aşiretlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri yeni kurulan devletin karşılaştığı ¼lke içi sorunları oluşturmaktadır (Sirrs, 2017:17).

Britanya İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan Pakistan, kuruluşundan itibaren devlet kurumlarının yeniden oluşturulması, personel ve ekipman yetersizliği, Hindistan'dan milyonlarca M¼sl¼manın Pakistan'a d¼zensiz g¼¼ gibi birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. B¼l¼nmeden sonra İngiliz Hint Ordusunun tesisleri ve m¼himmat fabrikalarının b¼y¼k bir kısmı Hindistan'a miras kalmıştır. B¼l¼nme ¼ncesi 46 askeri eğitim tesisinden Pakistan'a toplam yedi tanesi miras kalmıştır. Bunlar; Ketta'daki Kurmay Koleji, Karaçi Askeri İstihbarat Okulu ve Uçaksavar Topçu Okulu, Kakul'daki Kraliyet Hint Ordusu Hizmet Birlikleri Okulu, Lahor'daki 1'nolu Kraliyet Hint Ordusu Eğitim Merkezi, Chaklala'daki (Ravalpindi yakınlarında) Hint Elektrik ve Makine M¼hendislięi Kolordusunun Silah Zanaatkarlar Kanadı ve Lahor'daki Askeri iftlikler Departmanı Eğitim Merkezidir (Nawaz, 2008:30). Yeni kurulan devletin t¼m devlet kurumları gibi ordu kararg¼hı da aceleyle kurulmuştur. Pakistan ordusu yeterli nitelikli personel eksikliğini kısa vadeli s¼zleřmelerle İngiliz subaylarını içe alarak gidermeye çalışmıştır (Sirrs, 2017:14).

Pakistan'ın kuruluş s¼recinden sonra teřekk¼l eden İstihbarat B¼rosu ve Askeri İstihbarat teşkilatları devletin bu alandaki eksikliğini gidermek için hızlıca oluşturulmuştur. İki teşkilat arasında en g¼cl¼ olanı Keşmir'deki i g¼venlikten, karşı istihbarat operasyonlarından, istihbarat toplama ve analizinden sorumlu olan İstihbarat B¼rosudur. İB, b¼l¼nmeden ¼nce Delhi İstihbarat B¼rosunda g¼revli olan Ghulam Ahmed tarafından kurulmuştur. Yukarıda zikredilen g¼revleri yerine getirmekle y¼k¼ml¼ olan İB, sıfırdan kurulmuştur ve nitelikli personel eksikliği İB teşkilatını da ilk d¼nemde oldukça olumsuz etkilemiştir (Sirrs, 2017:17). Devletin kuruluşunun ilk yılında Hindistan ile patlak veren Keşmir Savaşı, İB'nin sorumluluklarını daha da arttırmıştır ve yeni kurulan teşkilatı yıpratmıştır.

Askeri İstihbarat teşkilatı da devletin genelinde var olan personel ve teizat eksikliğinden olumsuz etkilenmiştir. B¼l¼nme sonrası İngiliz Hint Ordusu İstihbarat Birliklerinden Pakistan, toplam 29 subay ve 129 da daha d¼ř¼k r¼tbeli personeli devralmıştır. Fakat bu sayı ordunun istihbarat g¼revini yerine getirebilmesi için yeterli bir sayı değildir. Ayrıca Karaçi'deki Askeri İstihbarat Okulu Pakistan'a devredilmeden, İngilizler tarafından okuldaki teizatın b¼y¼k bir kısmı çalışamaz hale getirilmiştir. Askeri istihbarat kara, deniz ve hava olmak ¼zere ¼ kısma ayrılmıştır. ¼lke içinde ve dışındaki istihbarat faaliyetleriyle meşgul olan askeri istihbaratın yetkileri 1948 yılında kurulan Serviler Arası İstihbarat (SAİ/ISI) teşkilatına devredilerek sorumlulukları azaltılmıştır (Sirrs, 2017:18).

1948 yılında Hindistan ile Keşmir Savaşını kaybeden Pakistan, ordusunun ve istihbarat servisinin başarısız performansının ardından, o dönem ki Genelkurmay Başkanı yardımcı W. Joseph Cawthorn tarafından istihbarat faaliyetlerinin daha verimli ve koordineli yapılabilmesi için Servisler Arası İstihbarat teşkilatı kurulmuştur (Winchell, 2003:374). SAİ'nin kuruluşunun geleneksel anlatımı bu şekildedir. Ancak teşkilatın kuruluşu yalnızca askeri istihbaratın başarısızlıklarına mı dayanmamaktadır? SAİ teşkilatının kuruluşunun altında yatan en önemli sebeplerden birisi de sömürge sonrası dönemde İngilizlerin bölgedeki çıkarlarını korumak istemesidir. O dönem İngiltere, kuzeyde bulunan Sovyet tehdidine karşı yeni kurulan Pakistan'ın ordu ve istihbarat yapılanmasının güçlü olması gerektiğini savunmaktadır (Kiessling, 2016:14). Bu doğrultuda SAİ teşkilatı ilk eğitimi ve teçhizat yardımlarını İngiliz Haber Alma Servisi (MI6) ve Amerikan Merkezi İstihbarat Teşkilatından (CIA) almıştır. Pakistan askeri tarihçileri buna dayanarak SAİ'nin bu iki teşkilat örnek alınarak oluşturulduğunu ileri sürmüşlerdir (Kiessling, 2016:16; Winchell, 2003:375).

Avustralya vatandaşı olan Cawthorn tarafından kurulan SAİ teşkilatı kurulduğunda Pakistan'da var olan İB ve askeri istihbarat teşkilatlarıyla güç mücadelesine girmek zorunda kalmıştır. Pakistan ordusunun kara, hava ve deniz kuvvetlerinden oluşturulan SAİ, askeri ve askeri olmayan istihbaratın toplanması, analizi ve yayılmasında diğer istihbarat birimleriyle koordineli çalışması için kurulmuştur. Ayrıca Pakistan'ın ilk askeri ataşelerinin yurtdışı atamaları için planlama ve koordinasyonu görevi de bulunmaktadır. Dış istihbaratta ağırlıklı olarak Hindistan'a yoğunlaşan SAİ, iç istihbaratta işgal altındaki Keşmir ve Pakistan'ın kuzey bölgeleri dışında aktif bir role sahip değildir (Winchell, 2003:375).

1958 yılına gelindiğinde ise, o dönemin Genelkurmay Başkanı Ayub Khan tarafından yapılan darbe sonucunda, Cumhurbaşkanı İskender Mirza görevinden alınarak yerine Ayub Khan cumhurbaşkanı seçilmiştir (Eyyub Han, 1995). Baskıcı ve sıkı kontrole dayalı bir yönetim benimseyen Ayub Khan döneminde SAİ teşkilatının görevleri arasına siyasi boyutta eklenmiştir (Winchell, 2003:375). Böylelikle 1948 yılında kurulan SAİ, 1958 yılına kadar çok etkin bir role sahip olamamıştır. General Ayub Khan tarafından gerçekleştirilen darbeye birlikte SAİ teşkilatına yüklenen siyasi görevler ile hem Pakistan Devletinin hem de SAİ'nin kaderi değişmiştir. O yıllarda SAİ, Pakistan siyasetinin üzerinde gölge gibi dolaşmaya başlamıştır ve yıllarca sürecek olan SAİ etkisi, devleti yöneten sivil hükümetlerin işinin oldukça zorlaşmasına neden olmuştur.

3. Servisler Arası İstihbarat Teşkilatı

Pakistan 1947 yılında kurulduğunda devlete ait kurumların hemen hepsi sıfırdan kurulmuştur. Bağımsızlık sürecinde Hindistan'dan kitleler halinde yeni kurulan devletin sınırlarına göç eden milyonlarca insanın oluşturduğu karışıklık ortamında, yeni devletin kurucuları hem işleyişi düzene sokmak hem de devletin devamlılığını sağlayabilmek, kurumları oluşturabilmek için birçok zorlukla karşı karşıya kalmışlardır. Yeni devletin tüm kurumlarının yaşadığı en önemli sorunlar ise, teçhizat ve nitelikli personel eksikliğidir. Düşman kardeşler olarak bilinen Pakistan ve Hindistan, İngilizlerden bağımsızlıklarını kazandıkları andan itibaren her alanda birbirleriyle rekabet halinde olmuşlardır (Rizvi, 2013:58). İngiliz sömürge yönetiminin sona ermesiyle, bu yönetimin mirasının büyük bir kısmı Hindistan'a kalmıştır. Bu durum, Pakistan ile Hindistan arasındaki mücadelede ikincisinin bir adım önde olmasını sağlamıştır.

1947'de Pakistan'a ait Askeri İstihbarat ve İstihbarat Bürosu adında iki farklı istihbarat kurumu kurulmuştur. İB sivil istihbaratı yürütmekle, askeri istihbaratta kendi alanındaki istihbarat faaliyetlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. SAİ'nin kuruluşunun klasik anlatımına göre, 1948 yılında patlak veren Pakistan-Hindistan savaşında, Pakistan'ın istihbarat alanında başarısız olmasının ardından ordu kökenli yeni istihbarat teşkilatı kurulmasına karar verilmiştir. Yeni teşkilat (SAİ) hem var olan istihbarat teşkilatları (İB ve Aİ) arasındaki koordine sorumlu olacak hem de yeni görevler üstlenecektir. SAİ'nin kuruluşunun klasik olmayan anlatımı ise, sömürge dönemi sonrasında İngilizlerin bölgedeki kazanımlarını korumak istemesi ve bu doğrultuda SAİ'nin kurulmasında etkili oldukları ileri

sürölmektedir. İngilizler bölgedeki kazanımlarını korumanın yanında, kuzeyden gelebilecek Sovyet tehdidine karşı Pakistan'ın güçlü olması gerektiği fikrini desteklemiştir (Kiessling, 2016:14).

Avustralyalı W. J. Cawthorn tarafından 1948 yılında kurulan SAİ, ilk yıllarında çok etkili faaliyetlerde bulunamamıştır. Teşkilat asıl gücünü 1958 darbesi sonrasında kazanmıştır. Bu darbeyle birlikte ABD etkisi Pakistan ordusu ve SAİ teşkilatı üzerinde artmıştır. Ayub Khan, Yahya Khan, Zülfikar Ali Bhutto, Ziya ül-Hak yönetimleri altında birçok ayrıcalık ve yetki kazanan SAİ, Pakistan devletinin en güçlü kurumlarından biri haline gelmiştir. Özellikle Ziya ül-Hak döneminde SAİ, önemli ayrıcalıklar elde etmiştir. Ziya'nın ordudan başka siyasi güç temeli yoktu, bu nedenle SAİ teşkilatını muhalifleri ve daha geniş çaplı siyasi sahneyi gözlemlemek ve kontrol etmek için kullanmıştır. Bunun sonucunda, SAİ teşkilatı kendi siyasi gündemini oluşturmuş ve teşkilat personeli güç, prestij ve özgüven kazanmıştır (Kiessling, 2016:167). Teşkilat elde ettiği bu gücü, devletin hemen her kararında etkili olacak şekilde kullanmıştır. 'Devlet içinde Devlet' olan SAİ'nin gücü birçok kez kırılmak istenmişse de bu tam olarak başarılammıştır (Ahmed, 2008:4).

SAİ teşkilatının başında ordu mensubu bir Genel Direktör bulunmaktadır. Şu an ki Genel Direktör 20 Kasım 2021 tarihinde atanan Korgeneral Nadeem Ahmed Anjum'dur (Dawn, 2021). Genel Direktörün siyasi/politik, dış ilişkiler ve yönetim/iç ilişkilerden sorumlu üç yardımcısı bulunmaktadır. Ayrıca teşkilat içerisinde bulunan her bir büronun başında da ordu mensubu başkan bulunmaktadır (Glogowski, 2011:153; Raman, 2001). SAİ Genel Direktör Sekreterliğine bağlı, idari/personel, finans, eğitim, analiz, iç kanat, terörle mücadele, teknik bilgi ve medya alanları vardır. Üç direktör yardımcısından siyasi/politik alanına bağlı, istihbarat bürosu, çeşitli/diğer istihbarat bürosu, kuzey istihbarat bürosu ve teknik istihbarat bürosu vardır. Dış ilişkiler alanına bağlı, karşı istihbarat bürosu vardır. Yönetim/genel alanına bağlı, sinyal istihbarat bürosu ve istihbarat X bürosu vardır. Ayrıca dış ilişkiler alanında saha gözetimi, dış politika gözetimi, Asya, Avrupa ve Orta Doğu gözetimi ve başbakanlık sekreterliğine bağlı birimler vardır. SAİ teşkilatının özel kanatları ise, SAİ akademi ve askeri irtibat birimidir. SAİ, bu ana birimlere ek olarak patlayıcılar ve kimyasal savaş birimlerini de içermektedir (Kiessling, 2016:169).

- İstihbarat Bürosu: Teşkilat personelinin yaklaşık %60'ının görev yaptığı en büyük ve en güçlü birimidir. Büronun direktörünün yanında, çalışma hayatı, öğrenciler, siyasi partiler, terörle mücadele ve özel güvenlik konularıyla ilgilenen beş yardımcı bulunmaktadır. Dünyanın belirli bölgelerindeki siyasi ve ekonomik gelişmeleri ele alan üç alt birimi vardır. Bunlar; Hindistan ve Uzak Doğu, Komünist ülkeler ve Doğu Asya ve Afrika ile ilgilenen birimlerdir. Ayrıca büroya bağlı sadece Afganistan ile ilgilenen özel birimi bulunmaktadır. Afganistan birimi, eğitim ve operasyon, silah dağıtımı ve lojistik, Afgan mültecilerinin eğitimi ve psikolojik savaş gibi görevleri yürütmektedir. Büronun diğer önemli görevi ise, Pakistan askeri ataşelerinin yurtdışındaki faaliyetlerini kontrol etmektir.
- Karşı İstihbarat Bürosu: Yurtdışında görevli Pakistanlı diplomatların saha gözetiminde ve Orta Doğu, Güney Asya, Çin, Afganistan ve eski Sovyetler Birliği'nden ayrılan Müslüman devletlerde istihbarat operasyonları yürütmekten sorumludur. Ayrıca bu büroda SAİ personelinin gözetimini sağlayan Servisler Arası Güvenlik adı verilen bir birim vardır. Karşı istihbarat bürosunun Lahor, Karaçi, Peşaver, Ravalpindi, Kohat, Mardan, Nowshera, Attock, Murree, Jhelum, Kharjan, Gujranwala, Sialkot, Sahiwal, Multan, Sargodha, Haydarabad, Muzaffarabad, Tulbul ve Gilgit'te birlikleri bulunmaktadır. Bu birlikler, iç siyasi istihbarat toplamının yanı sıra karşı istihbarat görevlerini de yerine getirmektedir.
- Kuzey İstihbarat Bürosu: Cammu ve Keşmir'de sızma, propaganda ve diğer gizli operasyonları yürütmekten sorumludur. Ayrıca bu bölge hakkında istihbarat toplamakla görevlidir.
- Çeşitli/Diğer İstihbarat Bürosu: Avrupa, ABD, Asya ve Orta Doğu'da doğrudan SAİ genel merkezinden ajanlar aracılığıyla ve dolaylı olarak teşkilatın yurtdışında görevli memurları aracılığıyla gizli görevleri gerçekleştirmek başlıca sorumluluklarıdır. Ayrıca Hindistan ve Afganistan'da saldırgan istihbarat operasyonları yürütmek için casus yetiştirmektedir. Avrupa/ABD ve Asya/Orta Doğu'dan sorumlu iki direktör yardımcısı bulunmaktadır. Bu iki direktörün yanında ise binbaşı rütbesinde sekiz yardımcı bulunmaktadır.

- Sinyal İstihbarat Bürosu: Temel görevi, SAİ için iletişim ağı sağlamak ve komşu ülkelerin özellikle Hindistan ve Afganistan'ın iletişim bağlantılarını izleyerek istihbarat toplamaktır. Bu büro ayrıca hizmetlerin kullanımı için sinyal kodları üretir. Ordu sinyal birliklerinden çok sayıda personel burada görev yapmaktadır. Karaçi, Lahor ve Peşaver'de birlikleri vardır. Hindistan sınırını boyunca bir dizi sinyal istihbarat toplama istasyonu işletilmektedir. Albay rütbesindeki direktörün yanında üç yardımcısı bulunmaktadır.
- Teknik İstihbarat Bürosu: İstihbarat operasyonları için teknik yardımlarla ilgilenir. SAİ teşkilatının istihbarat operasyonları için gereken tüm elektronik cihazları yönetir.
- İstihbarat X Bürosu: Teşkilatın diğer tüm birimlerini koordine eder ve idari destek sağlayarak sekreterlik görevi görmektedir. Ayrıca istihbarat tahminleri ve tehditlerinin raporlarını hazırlamakla sorumludur. Bir direktör tarafından yönetilen büro, SAİ teşkilatının genel yönetimi ve hesaplarıyla ilgilenir. Direktörün yanında, idare, bütçe, ulaşım, mali ve diğer işlerle ilgilenen beş yardımcısı bulunmaktadır. SAİ teşkilatının en büyük bürolarından biridir.
- Savunma Hizmetleri İstihbarat Akademisi: İstihbarat teşkilatının eğitim alanındaki tüm işleri bu akademi de görülmektedir.
- Askeri İrtibat Birimi: Pakistan İçişleri Bakanlığı'nın bir parçası olmasına rağmen, doğrudan SAİ teşkilatı kontrolü ve komutası altında çalışmaktadır. Bu birim, tüm sivil güvenlik kurumları, yarı askeri örgütler (paramiliter), Federal Soruşturma Dairesi ve Pasaport ve Göçmenlik Müdürlüğü tarafından temsil edilmektedir (Kiessling, 2016:254-256; Glogowski, 2011:153; Gregory, 2007:1021).

SAİ ana teşkilat yapısı ve kendine bağlı bürolarla birlikte Pakistan'ın iç ve dış hemen her meselesiyle yakından alakadar olmaktadır. Teşkilatın personel sayısı tam olarak bilinmese de 5-10 bin personele sahip olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca ordu ile iç içe geçmiş yapısından dolayı yetişmiş personel sıkıntısı çekmeyen teşkilatın bütçesinin de 300 milyon Amerikan doları olduğu tahmin edilmektedir (Kiessling, 2016:172). Personel sayılarına ihtiyatla yaklaşılmalıdır, çünkü teşkilatın sivil üyeleri de göz önüne alındığında personel sayısının daha fazla olduğu düşünülmektedir. SAİ teşkilatının bütçesine Körfez ülkelerinden, CIA aracılığıyla ABD'den ve dünya çapındaki çeşitli kuruluşlardan maddi kaynak sağlandığı bilinmektedir. Özellikle Sovyetlerin Afganistan'ı işgali sırasında teşkilatın maddi gücü oldukça artmıştır (Sirrs, 2017:126).

4. Pakistan İstihbaratının Siyaset Üzerine Etkileri

Dünya geneline bakıldığında askeri rejimlerin tek tek yerini sivil yönetimlere bıraktığı görülmektedir. Ancak Pakistan bu genel gidişatin dışında kalmış bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Pakistan, en iyi ihtimalle geçiş demokrasisi olarak nitelendirilebilir, sonuç olarak tam demokratik rejime geçme konusu ülkedeki belirsizliğini korumaktadır (Grare, 2009:3). Ordunun Pakistan siyasetindeki etkin rolü göz önüne alındığında, ordu ile iç içe geçen istihbarat teşkilatlarının da reformu önemli bir mesele teşkil etmektedir. Pakistan'da istihbarat teşkilatlarının rolü -özellikle Servisler Arası İstihbarat Teşkilatı- her zaman tartışmalı olmuştur. SAİ her fırsatta ülkenin iç siyasetine karışmakta ve siyasetler üzerinde etkin hakimiyet kurmaktadır. Generaller Ayub Khan, Yahya Khan, Ziya ül-Hak ve Pervez Müşerref gibi askeri hükümetler, Zülfikar Ali Bhutto gibi sivil hükümetler istihbarat teşkilatlarını siyasi amaçları için kullanmışlardır (Grare, 2009:3-4).

Pakistan'da güç paylaşımı, ordu mensupları ve sivil hükümet arasında hassas bir dengede durmaktadır. Ordunun dış ilişkiler, güvenlik meseleleri ve kilit ülke içi meseleler üzerinde etkili olduğu ve ihtilafli siyasi liderler, siyasi partiler arasındaki anlaşmazlıklarda da arabuluculuk görevi yaptığı bilinmektedir. Sivil hükümetin, siyasi ve ekonomik karar alma, devlet otoritesinin uygulanmasında büyük ölçüde özerk olmasının yanında, her zaman ordunun düşüncelerini hesaba katması beklenmektedir. Ordu, hükümeti tamamen sivil yönetime bıraktığı dönemlerde de çıkarlarının, yetkilerinin ve ayrıcalıklarının devam etmesi için gerekli anayasal güvencelerle bu kazanımlarını korumaktadır (Rizvi, 1998:96). Pakistan'da ordu yönetime karşı böl ve yönet mantığıyla hareket etmektedir. Orduda, ancak yönetimin yeterince

zayıf ve bölünmüş olduğunda kazanımlarını koruyabilir inancı vardır. Kazanımların devamını sağlamak için SAİ başta olmak üzere istihbarat teşkilatları, ordu ile hareket etmiştir (Rizvi, 1998:100; Raman, 2001).

Pakistan'ın ilk başkenti olan Karaçi (günümüzde İslamabad) ile ordunun merkezi Ravalpindi arasındaki uzaklık, kuruluş yıllarının imkanları düşünüldüğünde hükümetler ile ordu arasında iletişim kopuklukları ve anlaşmazlıklara neden olmuştur. Sonuç olarak, Pakistan'da birçok askeri darbe ve askeri yönetim dönemleri yaşanmıştır. Devletin kuruluş döneminde yaşanan güçlü aktör boşluğunu dolduran ordunun Pakistan politikalarına dair bazı hassasiyetleri vardır ve bu sınır aşıldığı anda görevdeki hükümeti alaşağı etmekte tereddüt etmemektedir. Pakistan ordusu, Hindistan ile ilişkiler, Afganistan ile ilişkiler, nükleer gücün varlığının devamı ve kullanımı, yurtdışı askeri görevleri terörizm, askeri atama ve terfi işlemleri gibi konuları kırmızı çizgi olarak belirlemiştir (Aslan, 2019).

1958 darbesinden önce Pakistan Savunma Bakanlığına bağlı olan SAİ, darbeden sonra Cumhurbaşkanı Ayub Khan'a sıkı yönetim yöneticilerine rapor vermeye başlamıştır (Winchell, 2003:375). Pakistan'da SAİ'nin siyasi rolünün temelleri Ayub Khan yönetimi tarafından atılmıştır ve bu dönemden itibaren teşkilatın iç politikaya sürekli müdahil olduğu bilinmektedir (Pathania, 2020:157). Ayub Khan yönetimindeki SAİ, Pakistanlı politikacıları -özellikle Doğu Pakistan'dakileri- izlemekle sorumlu olmuştur. Medyanın kontrolü ve toplumun siyasi olarak aktif kesimlerini de takip etmek SAİ'nin görevleri arasına girmiştir. Ayrıca öğrenci grupları, ticaret örgütleri, sendikalar (sivil toplum örgütleri) siyasi alana girmemeleri konusunda uyarılmıştır ve sıkı gözetim altında tutulmuşlardır. Buna ek olarak SAİ tarafından din adamları, dini tavsiyelerinin dışında herhangi bir siyasi konuşma yapmalarını konusunda uyarılmıştır (Fruman, 2011:6; Grare, 2009:17). Bu düzenlemelerle birlikte, Pakistan'da tüm istihbarat servislerinin Ayub Khan'ın kontrolü altında hareket ettiği bir düzene geçilmiştir. 1964 cumhurbaşkanlığı seçiminde özellikle SAİ teşkilatı ön plana çıkarak seçimleri kazanan adayın Ayub Khan olması için büyük çaba harcamıştır (Janjua, 2021:11).

1958 darbesiyle birlikte Pakistan'da ordunun hakimiyeti daha sağlam temellere oturmaya başlamıştır. Ordunun kuruluş yıllarındaki İngiliz etkisinin yanında, Ayub Khan'ın darbesi sonucunda hızla yükselen ABD etkisi görülmektedir. Askeri ve ekonomik alanlarda sağladığı yardımlarla Pakistan ile ilişkilerini geliştiren ABD, Pakistan ordusu ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. Öyle ki, Pakistan'ın başkentine ziyarete gelen ABD'li diplomatların ikinci durağı ordu merkezinin bulunduğu Ravalpindi olmuştur (Aslan, 2018). Gelişen bu ilişki sonucunda, Pakistan'da sivil hükümetlerin iktidarda kalabilmeleri için ordu ile uyumlu politikalar izleme gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Ayub Khan'dan sonra cumhurbaşkanı olan Yahya Khan döneminde istihbarat teşkilatları, iç politikaya daha derinden müdahil olmaya başlamışlardır. Yahya Khan, istihbaratın yetkilerini azınlıklar ve ayrılıkçıların faaliyetlerini içerecek şekilde daha da genişletmiştir. Özellikle SAİ, Doğu Pakistan'da milliyetçi parti olan Awami Ligi'nin siyasi faaliyetlerini kontrol etmek ve seçimlerde başarısız olmaları için etkin rol üstlenmiştir (Pathania, 2020:158). Tüm bu çabalar Awami Ligi'nin 1970 yılındaki genel seçimlerden zaferle çıkmasını engelleyememiştir. Bu seçimin sonuçlarının ardından hükümet kurma görevini Awami Ligi lideri Şeyh Mujibur Rahman'a vermek istemeyen Yahya Khan, meclisin açılışını ertelemiştir ve bunun sonucunda Pakistan'da iç savaş patlak vermiştir. SAİ, Doğu Pakistan'da Bengal direnişini ortadan kaldırmak için baskı ve işkenceyi kullanmıştır. Ayrıca iç savaş sürecinde SAİ mensupları çok sayıda Bengalli politikacıyı öldürmüştür (Winchell, 2003:377).

1971 yılında Doğu Pakistan'ın -bağımsızlıktan sonraki adı Bangladeş- bağımsızlığının ardından istifa eden Yahya Khan'ın ardından Zülfikar Ali Bhutto iktidara gelmiştir. Sivil lider olmasına karşın Ali Bhutto, kişisel siyasi çıkarları için ordu ile iç içe geçmiş SAİ teşkilatının yetkilerini arttırmakta tereddüt etmemiştir (Chengappa, 2000). Bhutto güvendiği isimler olan Ghulam Jilani Khan'ı SAİ'nin başına, Ziya ül-Hak'ı da Genelkurmay Başkanlığına getirmiştir. İstihbarat Bürosunun Belucistan bölgesinde bulunan Ketta şubesindeki personeline güvenmeyen Bhutto, SAİ'nin yetkilerini arttırarak o bölgedeki istihbarat faaliyetlerinden sorumlu hale getirmiştir (Winchell, 2003:377). Bhutto, siyasi muhaliflerini izlemek için SAİ'nin bünyesinde siyasi kanat oluşturarak, teşkilatın siyasi rolünü kendi çıkarları doğrultusunda daha da genişletmiştir. Bhutto, 1977 seçimlerini kazanmak için SAİ'nin siyasi kanadını kullanmıştır ve muhalifler tarafından şaibeli kabul edilen seçimleri Ali Bhutto kazanmıştır. Ayrıca sadece muhaliflerini

değil, aynı zamanda kendi partisinin mensuplarını ve kabinesindeki bakanları da gözetleme görevini siyasi kanadın sorumluluğuna vermiştir (Pathania, 2020:158).

1977 seçimlerine hile karıştırıldığı iddiasıyla çıkan karışıklıklar nedeniyle, bozulan kamu düzenini tesis etmek için Genelkurmay Başkanı Ziya ül-Hak, darbe yaparak Ali Bhutto yönetimine son vermiştir. Bir din adamının oğlu olan Ziya, Pakistan'ın güçlü devlet olabilmesi için İslami devlete dönüşmesi gerektiğine inanmaktadır. Bununla ilgili olarak Pakistan ordusunun İslami hassasiyetlerini arttırmak için çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Ayrıca çeşitli dini gruplarla görüşerek, dinin kamu hayatındaki rolünü arttırmak istemiştir (Mukherjee, 2017:20). General Ziya döneminde dini hassasiyetleri olan ordu mensupları desteklenmiştir ve günlük dini gereksinimlerini yerine getirenler terfi almışlardır. Onun bu uygulamaları sonucunda Pakistan ordusunun %30'u dini hassasiyeti yüksek personelden oluşmuştur (Winchell, 2003:378). Ziya, 1977-1988 yılları arasında Pakistan'ı yönetmiştir. Bu dönem boyunca Ziya rejimine karşı çıkan siyasi ve dini örgütler hakkında istihbarat toplanması için SAİ'nin yetkileri genişletilmiştir. Ayrıca Sindhi milliyetçilerinin faaliyetleri hakkında istihbarat toplamak, 1980'lerin başında Demokratik Restorasyon Hareketi başlatan Pakistan Halk Partisi lideri Benazir Bhutto'nun faaliyetlerini izlemek, Pakistan'daki Şiî örgütleri kontrol etmek ve muhalif siyasi liderleri takip etmek gibi görevlerle SAİ'nin yetkileri ve ülke içindeki etkinliği daha da arttırılmıştır (Pathania, 2020:159). Ziya, 17 Ağustos 1988 tarihinde şüpheli bir uçak kazası sonucunda ölmüştür. Onun ölümünün ardından Ghulam İshak geçici cumhurbaşkanı olmuştur ve 6 Kasım tarihinde yeni seçimlerin yapılmasına karar verilmiştir (Sirrs, 2017:136). Yapılacak seçimlerde Pakistan Halk Partisi ve lideri Benazir Bhutto'nun seçimleri kazanmaması için SAİ tüm gücüyle mücadele etmiştir (Grare, 2009:19).

Pakistan'da 1988-1999 yılları arası kısa süreli Benazir Bhutto ve Nawaz Şerif yönetimleri dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde SAİ ve diğer istihbarat teşkilatları, siyaseti kontrol etme ve yönlendirme çabasında olmuşlardır. Sovyetlerin 1989 yılında Afganistan'dan çekilmesiyle birlikte, SAİ tüm dikkatini ülke içi siyasete vermiştir ve 1990'lar boyunca Pakistan siyasetini manipüle etmiştir (Pathania, 2020:160). Benazir Bhutto'nun popülerliği karşısında ordunun dolayısıyla SAİ'nin etkisinin zayıflayacağı düşüncesiyle, 1988 yılındaki seçimlerde SAİ açıkça Benazir'in Pakistan Halk Partisine muhalif olarak çalışmıştır (Munir, 2012).

1988 seçimleri SAİ için büyük bir meydan okumadır, çünkü ordunun/SAİ'nin etkinliğini azaltacak politikaları uygulaması beklenen Benazir'in seçimi kazanma ihtimali çok yüksektir. Bu durum karşısında SAİ, Benazir'e karşı koalisyon oluşturarak, onunla mücadele etmeye başlamıştır. PHP'nin eksikliklerini belirleme görevi SAİ siyasi kanadının başında bulunan Imtiaz Ahmed'e verilmiştir. Bunun sonucunda Benazir'in PHP'ye karşı dokuz partinin katılımıyla oluşturulan "İslami Demokratik İttifakı" kurulmuştur. Ayrıca SAİ seçim süreci boyunca broşürler ve gazete ilanları vasıtasıyla Benazir'i karalama kampanyası yürütmüştür. Psikolojik üstünlüğü ele geçirmek isteyen SAİ, bunun yanında oluşturduğu ittifaka yüklü miktarda maddi destek sağlamıştır (Sirrs, 2017:142). Seçim sonucuna göre, Ulusal Meclis'teki 215 sandalyenin 94'ünü PHP, 56'sını İttifak mensupları kazanmıştır. PHP seçimi kazanmasına karşın, mecliste çoğunluğu elde edememiştir. 1988 yılındaki seçimin sonuçları SAİ için bir başarı olarak kabul edilmiştir ve yapılan seçimi doğrudan etkileyerek, PHP'nin mecliste çoğunluğu elde etmesi engellenmiştir (Grare, 2009:23).

1988 seçimlerinde iktidara gelen Bhutto, ordu ve istihbarat teşkilatlarının sürekli gözetimi ve baskısı altında kalmıştır. Muhalifleri Bhutto'nun görevinden alınması için her fırsatı değerlendirmişlerdir. Bu doğrultuda, Genelkurmay Başkanı Aslam Beg, Cumhurbaşkanı Ghulam İshak'tan Başbakanın yolsuzluklara karıştığı bahanesiyle görevden alınmasını istemiştir. 6 Ağustos 1990'da Cumhurbaşkanı Ghulam İshak, Benazir Bhutto'yu başbakanlık görevinden alarak, meclisi feshetmiştir. Pakistan'da gerçekleşen bu sessiz darbe, kan dökülmeden nihayete erdirilmiştir (Sirrs, 2017:143). Benazir Bhutto'nun görevden alınmasıyla birlikte yapılan seçimlerde SAİ'nin desteklediği, siyasi tecrübesi az olan, sanayici Nawaz Şerif seçimleri kazanarak başbakan olmuştur. SAİ teşkilatıyla uyumlu çalışacağı düşünülen Şerif'in bazı kararları, bu durumun pek de öyle olmadığını göstermiştir. Buna kanıt olarak, SAİ'nin başına atanacak kişiyi ordunun önerdiği isimlerden seçmemesi gösterilebilir (Rath, 2011:95). Bilindiği

üzere, çoğunluk SAİ teşkilatı yöneticileri ordu içinden, genelkurmay başkanının önerdiği isimlerden seçilmektedir. Bu durumun tersi gerçekleştiğinde sivil yönetim ile ordu/SAİ arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır.

Benazir Bhutto'nun ilk başbakanlık döneminde patlak veren Mehran Bank skandalı, SAİ teşkilatının 1990'larda Pakistan siyasetini etkilediğinin açık bir kanıtıdır. Olay, ülkedeki siyasi değişimi manipüle etmek için askeri ve istihbarat teşkilatları tarafından kamu fonlarının kötüye kullanıldığını ortaya koymaktadır. İstihbarat mensuplarının amacı, kendileriyle uyumlu olmayan düşman hükümeti istikrarsızlaştırmak ve ardından dost bir hükümet kurmaktır. Skandal, sahte krediler, komisyonlar, yasadışı işlemler ve rüşvet gibi birçok mali suçları kapsamaktadır ve çok sayıda politikacı ve ordu mensubunu içermektedir (Chengappa, 2000:1873).

1993 yılına gelindiğinde Nawaz Şerif ve Cumhurbaşkanı Ghulam İshak arasındaki sorunlardan dolayı İshak, Şerif'i görevden almayı düşünmüştür. Bunun üzerine istifa eden Şerif, Pakistan'ı yeni bir seçim sürecine sokmuştur (Sirrs, 2017:147). Ekim 1993 seçimlerinde ilk defa SAİ seçimleri manipüle etmemiş, propagandalara katılmamış, kimseye maddi destek sağlamamıştır ve seçim sonuçlarını tarafsız kalarak beklemiştir. Seçimlerin sonucunda Benazir Bhutto'nun PHP'si seçimleri kazanmıştır. İlk başbakanlık dönemine göre SAİ ile uzlaşma yolunu seçen Bhutto, 1996 yılında Cumhurbaşkanı Leghari tarafından yolsuzluklar nedeniyle görevinden alınana kadar başbakanlık görevinde bulunmuştur. Şubat 1997'de yapılan seçimleri büyük bir üstünlükle ikinci kez Nawaz Şerif kazanmıştır. Şerif, kendi atadığı Genelkurmay Başkanı Pervez Müşerref tarafından gerçekleştirilen darbeyle Ekim 1999 yılında görevinden alınmıştır (Sirrs, 2017:151). Böylelikle 1988'de başlayan Bhutto-Şerif dönemleri 1999 yılında sona ermiştir. SAİ, bu dönemde siyaset üzerinde oldukça etkin rol oynamıştır. Seçimleri manipüle eden, siyasiler hakkında olumsuz propaganda yürüten, desteklediği siyasi oluşumlara yüklü miktarda maddi destek sağlayan ve medyayı kendi çıkarlar için etkin şekilde yönlendiren teşkilat, Pakistan siyaseti üzerinde elde ettiği kazanımlarından vazgeçmemiştir aksine daha da kazanım elde etmek için çaba harcamıştır. Yapılan seçimlerde bazen aktif sahada olan SAİ, bazen de müdahil olmadan süreci yürütmüştür. Her halükârda alınan kararlar SAİ'nin istediği doğrultuda alınmıştır.

Pervez Müşerref döneminin en önemli olayı kuşkusuz ABD'de gerçekleştirilen 11 Eylül saldırıdır. Bu saldırılardan sonra "küresel terör" kavramı önem kazanmıştır ve ABD siyaseti de küresel terörün kaynaklarına karşı savaş açmıştır. El-Kaide tarafından gerçekleştirilen 11 Eylül saldırıları Afganistan ile yakın ilişkiler geliştirmiş olan SAİ teşkilatını da zan altında bırakmıştır. ABD'nin teşkilata karşı şüpheli yaklaşımı Pakistan'ın politikalarına da yansımıştır. SAİ, Pervez Müşerref dönemi boyunca Keşmir, Afganistan, Hindistan konularında aktif operasyonlar ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca iç politikada da Müşerref'in gözü kulağı olmuştur. 11 Eylül saldırıları ile başlayan dönemde SAİ teşkilatında, Müşerref'in ABD yanlısı politikalarına uygun değişiklikler gerçekleşmiştir. Özellikle Afganistan bölgesiyle ilgili SAİ subayları ya emekli edilmiş ya da kışlarına geri döndürülmüştür (Kiessling, 2016:185).

General Pervez Müşerref döneminde SAİ'nin iç politikadaki etkinliği güçlenerek devam etmiştir. Müşerref tarafından SAİ'ye, partileri finanse etme ve zayıflatma konusunda tam yetki verilmiştir. Siyasi partiler üzerinde etki oluşturmak için verilen yetkileri SAİ, rüşvet ve şantaj yoluyla yoğun şekilde kullanmıştır. Partilerin ittifak kurması ya da var olan ittifakları dağıtmak için çaba harcayan SAİ, ayrıca Müşerref'in üniformalı cumhurbaşkanı olarak kabul edilmesine de yardımcı olmuştur (Gregory ve Revill, 2008:42; Pathania, 2020:159). Pakistan'da darbe ile iktidara gelen her yönetim gibi Müşerref'te SAİ teşkilatına önemli yetkiler vermiştir. Verilen yetkiler genellikle iç politika da kendi çıkarlarını korumak ve kazanımlarının sayısını daha da arttırmak için kullanılmıştır. Teşkilatın birçok yetkiyle güçlendirilmesi Pakistan siyasetini olumsuz etkilemiştir. 2007 yılında Benazir Bhutto, yeniden Pakistan'a dönme ve 2008 yılındaki seçimlere katılma kararı almıştır. Benazir Bhutto, 27 Aralık 2007'de Ravalpindi'de miting sonrasında uğradığı saldırı sonucunda öldürülmüştür (CNN Türk, 2007). Ona yapılan suikast sonucunda, Pakistan siyaseti yeni bir döneme girmiştir. 2008 yılında yapılan seçimlerin sonucunda Başbakan seçilen Rıza Gilani ve Cumhurbaşkanı seçilen Asif Zerdari, SAİ teşkilatının siyasi gücünü kırmak için mücadele etmişlerdir (Kiessling, 2016:209).

Nisan 2022'de Başbakan Imran Khan'ın mecliste yapılan güven oylaması sonucunda görevinden alınmasında (CNN Türk, 2022), ABD ve başta SAİ teşkilatı başkanının ataması ve diğer atamalarda anlaşmazlıklar yaşadığı (The Hindu, 2022) ordunun etkisinin olduğu Imran Khan tarafından ileri sürülmektedir. Ona göre, görevden alınması ABD komplosudur (Euronews, 2020) ve Pakistan ordusunun güven oylaması sırasında tarafsız kalması, hükümetin anayasal olarak devrilmesine sessizce izin verildiği anlamına gelmektedir (Print, 2022). Ayrıca, Temmuz 2018 seçimlerinde Başbakan seçilen Imran Khan'ın görevde bulunduğu süre boyunca Rusya ve Çin ile yakınlaşması, ABD'ye de mesafeli politikalar izlemesi, onun güven oylaması sonucu görevden alınmasında etkili olmuştur. Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru kapsamında Çin'in Pakistan'daki altyapı ve üstyapı yatırımlarının giderek artması, iki ülkenin birbirlerine yakınlaşmasını sağlamıştır (Gökten, 2019:167). Imran Khan, Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sürecinde V. Putin ile Moskova'da yüz yüze görüşmesi dünya kamuoyu tarafından eleştirilmiştir (Aljazeera, 2022).

Imran Khan'ın yerine 11 Nisan 2022'de başbakan seçilen Şahbaz Şerif'in SAİ teşkilatına Pakistanlı politikacıları ve aktivistleri inceleme/takip etme yetkisi vermesi (Guardian, 2022) ve tüm kamu görevlilerinin göreve başlama, atama ve terfi alma süreçlerinin incelenmesi için özel yetki vermiş olması (The News, 2022), Pakistan'da zaten tartışmalı bir konu olan, ordunun/SAİ teşkilatının hem siyasete hem de devletin tüm kurumlarına etkisi konusunda endişelerin daha da artmasına neden olmuştur. SAİ teşkilatının, kuruluşundan günümüze kadar Pakistan'ın siyaseti üzerindeki etkisi -kısa sürelerde sekteye uğrasa da- artarak devam etmiştir.

5. Pakistan İstihbaratının Siyasi Gücünün Kırılma Çabaları

Pakistan'da istihbarat alanındaki zaafaların giderilmesi için kurulan SAİ teşkilatı, 1958 Ayub Khan darbesiyle birlikte iç politikada ve dış politikada çok etkin bir noktaya ulaşmıştır. SAİ'nin yetkilerini arttırarak güçlenmesini sağlayan yönetimler, karşılığında iktidarlarını SAİ teşkilatının desteğiyle sürdürmeye çalışmışlardır. Bu durumun sonucunda SAİ Pakistan siyasetini etkileyen/yönlendiren bir konuma yükselmiştir. İstihbarat teşkilatının siyasetin ve siyasetçilerin üzerinde etkili olması, Pakistan'ı yöneten bazı sivil siyasetçileri bu durum karşısında önlem almaya itmiştir. SAİ'nin siyasi gücünün kırılması konusunda ilk olarak Benazir Bhutto harekete geçmiştir. Daha sonrasında Benazir'in eşi Cumhurbaşkanı Asif Zerdari ve Başbakan Rıza Gilani teşkilatın siyasi gücünün kırılması için birtakım önlemler almışlardır.

Benazir Bhutto, 1979 yılında General Ziya ül-Hak tarafından gerçekleştirilen darbe sonucunda babası Zülfikar Ali Bhutto'nun idam edilmesinden sonra ordunun ve orduyla iç içe geçmiş yapısıyla SAİ teşkilatının gücünü kırmak için mücadele etmiştir. 1988 yılında başlayan Benazir'in başbakanlık serüveni 1990'larda kısa sürelerle devam etmiştir. 2008 seçimlerine katılmak için döndüğü ülkesinde suikasta uğrayana kadar bu mücadelesini sürdürmüştür. Benazir'in başbakanlık dönemleri hiçbir zaman seçimle sona ermemiştir, ordunun ve istihbaratın müdahaleleri sonucunda görevinden alınmıştır. SAİ teşkilatı 1988 seçimlerine Benazir Bhutto'nun katılmasını engellemek istemiştir. SAİ mensuplarınca 1985 yılında, Benazir'in kardeşi Şah Nawaz Bhutto'nun Fransız Rivierasında zehirleyerek öldürüldüğüne inanılmaktadır. Bu tür tehditlerin amacı, Benazir'in Pakistan'a dönmesi ve yapılacak seçimlere katılmasını engellemektir. Benazir, bu tehditlerin gölgesinde General Ziya ül-Hak'ın uçak kazası sonucu ölümünden sonra Pakistan'a dönmüştür ve 1988'de yapılan seçimlerden zaferle ayrılarak Pakistan'ın yeni Başbakanı olmuştur (Winchell, 2003:380).

SAİ teşkilatının Pakistan'da hemen her alanda etkili olduğuna, Benazir Bhutto Başbakan olur olmaz daha yakından şahit olmuştur. Kontrolden çıkan SAİ teşkilatı hakkında rapor hazırlanmasını isteyen Bhutto, raporun sonucunu beklemeden teşkilatın gücünü kırmak için önlemler almaya başlamıştır. İlk önlem olarak Genelkurmay Başkanı tarafından önerilen bir korgeneralin SAİ teşkilatının başına atanması uygulamasına son vermiştir. Bu uygulamanın yerine, 1989 yılında Tümgeneral Shamjur Rahman Kallue'yi teşkilatın başına atamıştır. Ayrıca SAİ'ye alternatif olarak güçlenmelerini sağlamak için İstihbarat Bürosu ve Federal Soruşturma Ajansının başına kendisine sadık generalleri atamıştır. Bu

gelişmeler yaşanırken Bhutto'nun hazırlanmasını istediği raporun sonucuna göre, SAİ teşkilatı "devlet içinde devlet" olmuştur. Benazir Bhutto'nun SAİ teşkilatının gücünü kırma çabalarının yanında, ordudaki diğer kilit noktalardaki atamalara karışma teşebbüsleri sonucunda Genelkurmay Başkanı Aslam Beg'in çabalarıyla Ağustos 1990'da Cumhurbaşkanı Ghulam İshak Khan tarafından görevinden alınmasına neden olmuştur (Winchell, 2003:381). Benazir'in görevden alınmasıyla birlikte SAİ teşkilatı Pakistan'da etkin güç olmaya devam etmiştir.

Benazir Bhutto 1993 yılında yeniden başbakan seçildi ve ikinci döneminde de SAİ teşkilatının siyasi gücünü kırmak için çaba sarfetmiştir. Bu doğrultuda, teşkilatın Afganistan'daki gizli operasyon yapma yetkisini İçişleri Bakanlığına devretmiştir. Benazir'in SAİ teşkilatına karşı tutumuna karşılık, 1996 yılında kardeşi Murtaza Bhutto Karaçi'deki evinin önünde teşkilat mensuplarınca öldürülmüştür. Daha sonrasında SAİ teşkilatı Başbakan Bhutto ve eşi hakkında olumsuz propaganda başlatmıştır. Benazir'in iktidarına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler sonucunda, Kasım 1996'da Cumhurbaşkanı Faruk Leghari tarafından görevden alınmıştır (Winchell, 2003:381). SAİ teşkilatı bir kez daha gücünün sınırlandırılması girişimlerinden kurtularak, Pakistan'da güçlenmeye devam etmiştir. Benazir Bhutto ise 2007 yılında üçüncü kez başbakan olmak için ülkesine döndüğünde, bir miting sonrasında bombalı saldırıyla öldürülmüştür. Bu saldırının arkasındaki güç ve olayın çözülmesini engelleyen güç olarak SAİ teşkilatı görülmektedir (Kleinberg, 2012:120; BBC News Türkçe, 2017).

Benazir'in ölümünden sonra 2008 yılında gerçekleştirilen seçimlerin sonucunda Başbakan seçilen Rıza Gilani, 1999 yılından 2008'e kadar demokratik bir şekilde seçilen ilk başbakan olmuştur. Sivil hükümetin iktidara gelmesiyle birlikte SAİ teşkilatının yeniden kontrol altına alınabileceği umudu doğmuştur (Sirrs, 2017:258). Pakistanlılar hükümet değişikliğinden sonra SAİ'nin rolünde önemli değişikliklerin gerçekleşeceğini tahmin etmişlerdir. Bu doğrultuda Başbakan Gilani, SAİ teşkilatının idari, mali ve operasyonel kontrolünün İçişleri Bakanlığının sorumluluğuna devredileceğini açıklamıştır. Bu ani girişim karşısında ordu ve SAİ teşkilatı yetki devrinin kabul edilemeyeceğini duyurmuştur (Sirrs, 2017:259). Eylül 2008'de Asif Ali Zerdari'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte, Pervez Müşerref'in Cumhurbaşkanlığın dan ayrılması ordu ve SAİ teşkilatının desteksiz kalmasına neden olmuştur. Üstelik ABD, Temmuz 2008'de Kabil'deki Hindistan Büyükelçiliğine yapılan bombalı saldırının destekçisi olarak SAİ teşkilatını görmüştür, bu gerekçeyle SAİ başkanı Nadeem Taj'ın görevden alınması için Pakistanlı yöneticilere baskı uygulamıştır. 29 Eylül 2008'de SAİ başkanı Taj görevden alınarak yerine Korgeneral Shuja Paşa getirilmiştir (Sirrs, 2017:260). Bu gelişmeler, yeni yönetime gelen iktidarın, SAİ'nin gücünü kırma noktasında elini güçlendirmiştir.

Pakistan'da SAİ teşkilatının kontrol altına alınabileceği umuduyla hükümet tarafından teşkilatın ülke içindeki faaliyetlerini tamamıyla İçişleri Bakanlığına devretmesine karar verilmiştir. Bu karar üzerine SAİ teşkilatı iç/siyasi kanadını kapattığını duyurmuştur (Dawn, 2008; Kiessling, 2016:212). SAİ teşkilatının siyasi/iç kanadını kapatma kararı gözlemciler tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Teşkilatın yıllardır elde ettiği birçok kazanımlarından bu kadar çabuk vazgeçmeyeceği yorumları yapılmıştır. Bu kararın gerçekleşip, gerçekleşmeyeceği tabi ki, teşkilatın uygulamalarıyla belli olacaktır. Ayrıca 2008 yılından günümüze kadar SAİ teşkilatının Pakistan siyasetinde etkisinin azaldığını söylemek oldukça güçtür. Pakistan siyasetinin üzerinde teşkilatın gölgesi her zaman hissedilmektedir.

6. Sonuç

Pakistan kurulduğunda devlet kurumlarının yetersizliği, devletin ilk yıllarda yaşadığı liderlik krizi, ordunun ön plana çıkmasına neden olmuştur. Kaos ortamında ordunun ön planda olmasının dezavantajı, durum normale döndüğünde ordu mensuplarının kışlarına dönmüyor olmasıdır. Pakistan'da devletin kuruluşundan günümüze kadar ordunun gölgesi hemen her alanda hissedilmektedir. Ordu içinden çıkan SAİ teşkilatı ise birçok insan tarafından askeri yönetimlerin kötü bir mirası olarak görülmektedir. SAİ, askeri yönetimler altında birçok anayasal hak elde etmiştir. Ayrıca bu hakların yanında teşkilat, hizmet ettiği hükümetin siyasi varlığını devam ettirmesi için her türlü yönetime başvurmuştur. Seçimlere müdahil olma, siyasi hayatı şekillendirme, siyasi ittifaklar kurma gibi birçok yöntemle Pakistan siyasetini manipüle etmiştir. Teşkilatın siyaset üzerindeki etkisi, 'devlet içinde devlet' şeklinde yorumlanmıştır.

Servisler Arası İstihbarat Teşkilatı, Pakistan'da yetmiş yılı aşkın bir süredir giderek gücünü arttıran bir kurum haline gelmiştir. Teşkilatın geçmişine bakıldığında hem askeri hem de sivil yönetimlerle iş birliği içinde faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. SAİ, hangi hükümet için çalışıyorsa, o hükümetin her konudan kazançlı çıkması için her türlü yöntemi kullanmaktadır. Maddi güç kullanımı (rüşvet), olumsuz propaganda, basın mensuplarına baskı, siyasi partilere maddi destek ve siyasi partileri, ortak düşmana karşı iş birliği yapmaya zorlamak gibi çok çeşitli yöntemleri kullanmaktadır. Bunun karşılığında ise teşkilat, elde etmiş olduğu kazanımları korumak ve daha da arttırmak için birçok yetki ve güç elde etmiştir. Bir devlette istihbarat teşkilatının görevi, herhangi bir tehlikeye karşılık önleyici/koruyucu olması gerekirken, zaman içerisinde SAİ teşkilatı Pakistan'da iç ve dış politikada etkin bir konuma ulaşmıştır.

1948 yılında kurulan teşkilat, Hindistan ile yaşanan savaşırdan dolayı ilk yıllarında daha çok iç politika ile ilgilenmiştir. Keşmir meselesi teşkilatın mesaisinin büyük kısmını ayırdığı bir sorundur. Teşkilat 1958 Ayub Khan darbesiyle birlikte, Pakistan siyaseti ve toplumu üzerinde izleme/denetleme gücünü arttırmaya başlamıştır. İç politikada ekonomi gibi milli güvenlik konusu olmadığını düşündükleri konuların dışında oldukça güçlenen SAİ teşkilatının, dış politikada en büyük uğraş alanı Hindistan'dır. Ayrıca, Afganistan, nükleer güç, terörizm, yurtdışı askeri görevleri gibi konuları ordu/SAİ teşkilatı kendi yetki alanındaki konular olarak görmektedir. Dış politikada, 1958 darbesiyle başlayan ABD ile Pakistan ordusu yakınlaşması sonucunda, Sovyetlerin Afganistan'ı işgali sürecinde SAİ teşkilatı daha etkin olmaya başlamıştır. CIA ile iş birliği neticesinde Afgan mücahitlerinin desteklenme sürecinde, SAİ teşkilatı hem maddi hem de personel eğitimi konusunda kuruluşundan beri en iyi noktaya ulaşmıştır. Teşkilat elde ettiği bu gücü, ülkenin iç politikasında önemli olan siyaseti manipüle etmek ve dış politikada kendi belirlediği sınırların aşılmasını engellemek için kullanmıştır.

SAİ teşkilatının siyasi gücünü kırmak için başta Benazir Bhutto olmak üzere bazı girişimler olmuştur. Fakat ordunun korumasındaki teşkilata karşı bu çabalar herhangi bir sonuç vermemiştir. 2008 yılında teröre destek verdiğinden şüphelenilen SAİ teşkilatının, ABD'nin de diplomatik baskıları sonucunda siyasi/iç kanadının kapatıldığı duyurulmuştur. Fakat bu kararın göstermelik olduğu gözlemciler tarafından ifade edilmektedir. Ayrıca günümüzde Pakistan ordusu ve SAİ teşkilatı, Pakistan'ın iç ve dış tüm politikalarında etkili olmaktadır. Pakistan siyaseti SAİ gölgesinden kurtulmadığı sürece, sivil siyasilere ve demokratik bir yönetime sahip olması oldukça zordur.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Ahmed, I. (2008), The Pakistan Inter-Services Intelligence: A Profile, ISAS Institute of South Asian Studies, 35, s.1-6.
- Aljazeera, (2022), Pakistani PM Khan meets Putin amid Ukraine invasion, <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/25/pakistan-imran-putin-russia-ukraine-invasion>, (Erişim Tarihi: 05.10.2022).

- Aslan, Ö. (2018), Pakistan Ordusunda Nöbet Değişimi ve Ordu-Siyaset İlişkileri, <https://gasam.org.tr/pakistan-ordusunda-nobet-degisimi-ve-ordu-siyaset-iliskileri/> , (Erişim Tarihi: 08.10.2022).
- Aslan, Ö. (2019). Pakistan'da Ordu ve Siyaset İlişkisi, <https://www.ilmvemedenyet.com/pakistanda-ordu-siyaset-iliskisi-omer-aslan.html> , (Erişim Tarihi: 08.10.2022).
- Chengappa, B. (2000), The ISI role in Pakistan's politics, *Strategic Analysis*, 23(11), s.1857-1878.
- CNN Türk, (2007), Benazir Butto Suikasta Kurban Gitti, <https://www.cnnturk.com/2007/dunya/12/27/benazir.butto.suikasta.kurban.gitti/414940.0/index.html> , (Erişim Tarihi: 06.06.2022).
- CNN Türk, (2022), Pakistan'da Imran Khan Görevden Alındı, <https://www.cnnturk.com/dunya/pakistanda-imran-khan-gorevden-alindi> , (Erişim Tarihi: 20.06.2022).
- Euronews, (2022), Pakistan ordusundan, eski Başbakan Han'ın 'ABD komplosu' iddiasına yanıt, <https://tr.euronews.com/2022/04/14/pakistan-ordusundan-eski-basbakan-han-n-abd-komplosu-iddias-na-yan-t> , (Erişim Tarihi: 05.10.2022).
- Eyyub Han. (1995), TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt.12, s.17-19), Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Fruman, S. (2011), *Will The Long March to Democracy in Pakistan Finally Succeed?* Washington: United States Institute of Peace.
- Glogowski, A. (2011), *Inter-Services Intelligence (ISI)*, *Politeja*, 17, s.147-154.
- Gökten, K. (2019), Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru ve Yeni Güney Asya Jeopolitiği, *Fiscaeconomia*, 3(1), s.160-176.
- Grare, F. (2009), *Reforming the Intelligence Agencies in Pakistan's Transitional Democracy*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Grare, F. (2015), *The Challenges of Civilian Control Over Intelligence Agencies in Pakistan*, <https://carnegieendowment.org/2015/12/18/challenges-of-civilian-control-over-intelligence-agencies-in-pakistan-pub-62278> , (Erişim Tarihi: 02.07.2022).
- Gregory, S. (2007), *The ISI and the War on Terrorism*, *Studies in Conflict & Terrorism*, 30, s.1013-1031.
- Gregory, S. ve Revill, J. (2008), *The Role of the Military in the Cohesion and Stability of Pakistan*, *Contemporary South Asia*, 16(1), s.39-61.
- Haider, M. (2008), *ISI Closes its Political Wing*, <https://www.dawn.com/news/331357/isi-closes-its-political-wing> , (Erişim Tarihi: 25.05.2022).
- Hussain, Z. (2007), *Frontline Pakistan the Struggle with Militant Islam*, London: I.B Tauris.
- Janjua, R. (2021), *Civil-Military Relations in Pakistan: Quest for an Ideal Balance*, *Islamabad Policy Research Institute (IPRI) Journal*, 21(1), s.1-26.
- Jones, O. B. (2017), *Pakistan'da Benazir Butto suikastının üstü nasıl örtüldü?* <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42492517> , (Erişim Tarihi: 06.06.2022).
- Kiessling, H. (2016), *Faith, Unity, Discipline The ISI of Pakistan*, London: C. Hurst & Co. Press.
- Kleinberg, H. (2012), *To Win in Afghanistan, Destroy Pakistan's ISI*, *American Intelligence Journal*, 30(2), s.120-124.
- Mukherjee, K. (2017), *Military Governments, the ISI and Political Hybridity in Contemporary Pakistan: From Independence to Musharraf*, *Journal of Intelligence History*, 16(2), s.172-193.
- Munir, A. (2012), *The political role of the ISI*, <https://tribune.com.pk/story/351366/the-political-role-of-the-isi> (Erişim Tarihi: 01.06.2022).

- Nawaz, S. (2008), *Crossed Swords Pakistan, its Army, and the Wars Within*, Oxford: Oxford University Press.
- Pakistan: Tarih. (2007), TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt.37, s.147-149), Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Pathania, J. (2020), ISI in Pakistan's Domestic Politics: An Assessment, *CLAWS Journal*, s.154-166.
- Raman, B. (2001). Pakistan's Inter-Services Intelligence (ISI), <http://www.acsa2000.net/isi/index.html> , (Erişim Tarihi: 15.05.2022).
- Rath, S. K. (2011), Pakistan's Double Game, *The Journal of International*, 15(2), s.92-105.
- Rizvi, H. (2000), *Military, State and Society in Pakistan*, London: Macmillan Press.
- Rizvi, H. (2013), *The Military, Politics in Pakistan 1947-1997*, Lahor: Sang-e-Meel Press.
- Rizvi, H.A. (1998), Civil-military relations in contemporary Pakistan, *Survival*, 40(2), s.96-113.
- Siddiqui, N. (2021), PM Imran appoints Lt Gen Nadeem Anjum as new DG ISI, <https://www.dawn.com/news/1653379> , (Erişim Tarihi: 15.03.2022).
- Sirrs, O. (2017), *Pakistan's Inter- Services Intelligence Directorate*, Oxford: Routledge.
- The Guardian, (2022). Fear for democracy in Pakistan as ISI gets power over civil service, <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/12/fear-for-democracy-in-pakistan-as-isi-gets-power-over-civil-service> , (Erişim Tarihi: 25.06.2022).
- The Hindu, (2022), In a veiled attack, Imran Khan blames Pakistan Army chief Bajwa for his ouster, <https://www.thehindu.com/news/international/in-a-veiled-attack-imran-khan-blames-pakistan-army-chief-bajwa-for-his-ouster/article65340831.ece> , (Erişim Tarihi: 06.10.2022).
- The News, (2022), ISI authorised to vet postings, appointments of public officials, <https://www.thenews.com.pk/print/963293-isi-authorized-to-vet-postings-appointments-of-public-officials> , (Erişim Tarihi: 06.10.2022).
- The Print, (2022), Pak Army says it has 'nothing to do with politics', will remain apolitical in future as well, <https://theprint.in/world/pak-army-says-it-has-nothing-to-do-with-politics-will-remain-apolitical-in-future-as-well/916258/> , (Erişim Tarihi: 01.07.2022).
- Winchell, S. (2003), Pakistan's ISI: The Invisible Government, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 16(3), s.374-388.
- Ziring, L. (2003), *Pakistan: At the Crosscurrent of History*, Oxford: Oneworld Publications.